

*de ontginning van Amstelland
en de plaats van Amsterdam daarin*

Amsterdam

West-Nederland is ontstaan uit sediment dat door de grote rivieren achter de zandruggen van Oost- en Zuid-Nederland is afgezet. Door het milieu en de speciale vegetatie ontstonden daarop veenlagen. Door de verschillende, door het milieu bepaalde plantensoorten ontstond langs waterlopen voedselrijke, dus vruchtbare veengrond en op het land ertussen voedselarme en daardoor minder vruchtbare gronden. Als de omstandig-

heden juist waren groeide het veen door, waardoor dikke hoogveenpakketten ontstonden. De eerste bewoners vanaf de Romeinse tijd, meest jagers en vissers, zochten een plek langs de waterlopen en de Almere en verbouwden een deel van hun voedsel op de vruchtbare gronden langs de waterlopen. Het veen was een onaantrekkelijke en ongezonde omgeving. De Romeinen maar ook de eerste feodale heersers beschouwden het land ten noorden van de rivieren als woestenij.

Van de waterlopen uit werden gedurende de negende en tiende eeuw de veengronden landinwaarts in ontwikkeling gebracht. Dat was waarschijnlijk nog niet met de bedoeling het tot agrarisch land te maken, maar in de kuststreek voor zoutwinning uit het veen en voor de rest van het land veen als brandstof. De bewerking of afgraving van het veen maakte dat men steeds verder het land in moest trekken, iets dat we ontginning bij 'opstrek' zijn gaan noemen.

Door de feodale heersers, die West-Nederland in de loop van de elfde eeuw in

Vorige: Links een indruk hoe het gebied rond Amsterdam er 10 eeuwen geleden uitgezien moet hebben. Rechts een middeleeuwse afbeelding over het ontginnen van land.

Boven: Recente foto's bewijzen dat een ontginning er vandaag nog steeds uitziet als in de middeleeuwen: een weersloot mondt uit in een afwateringskanaal....

Rechts: en een achterkade of zijdewende diende al snel als een verbindingsweg.

hun greep kregen, werd de exploitatie van de veengronden in banen geleid en nu wel als agrarische gronden in ontwikkeling gebracht. De groeiende bevolking vergde namelijk nieuwe landbouwgrond om voedsel te kunnen produceren. De ontginning werd nu systematisch aangepakt, waarbij vooral de waterhuishouding aandacht kreeg. Uiteraard was ontginnen door de benodigde mankracht een kostbare aangelegenheid. Uit ervaring wist men dat het veen ontwaterd moest worden, wilde het buikbare landbouwgrond opleveren. Er moesten sloten gegraven worden, materialen, gereedschappen en zaaigoed ter beschikking gesteld en de grondwerkers moesten tijdens de ontginning gevoed worden. Bisschop Willem I van Utrecht nam rond 1060 als eerste zijn toevlucht tot een bijzondere constructie om de kosten te drukken. Daarbij ging de ontginning zelf het door hem gewonnen land bewerken en bracht hij zijn

arbeid in als aanbetaling voor een eigendomsoverdracht. Deze ‘aankoop’ werd ‘cope’ genoemd en dit soort landwinning wordt cope-ontginning genoemd. Aankoop is eigenlijk niet het juiste woord; de gebruiker was ondanks zijn gratis ingebrachte arbeid toch verplicht een jaarlijkse bijdrage te betalen in de vorm van grondcijsen of tienden, zodat de onderneming ook voor de heerser profijtelijk was. Wel mocht de nieuwe landeigenaar de grond vrijelijk verhandelen, de jaarlijkse afdracht bleef op de grond rusten. Het hoeft geen betoog dat bij wisseling van heerser met dit zogenaamde bezit ruimhartig omgesprongen werd en zelden in het voordeel van de zogenaamde landeigenaar. Zo hebben in Noordwest-Nederland het gros van de ontginningen

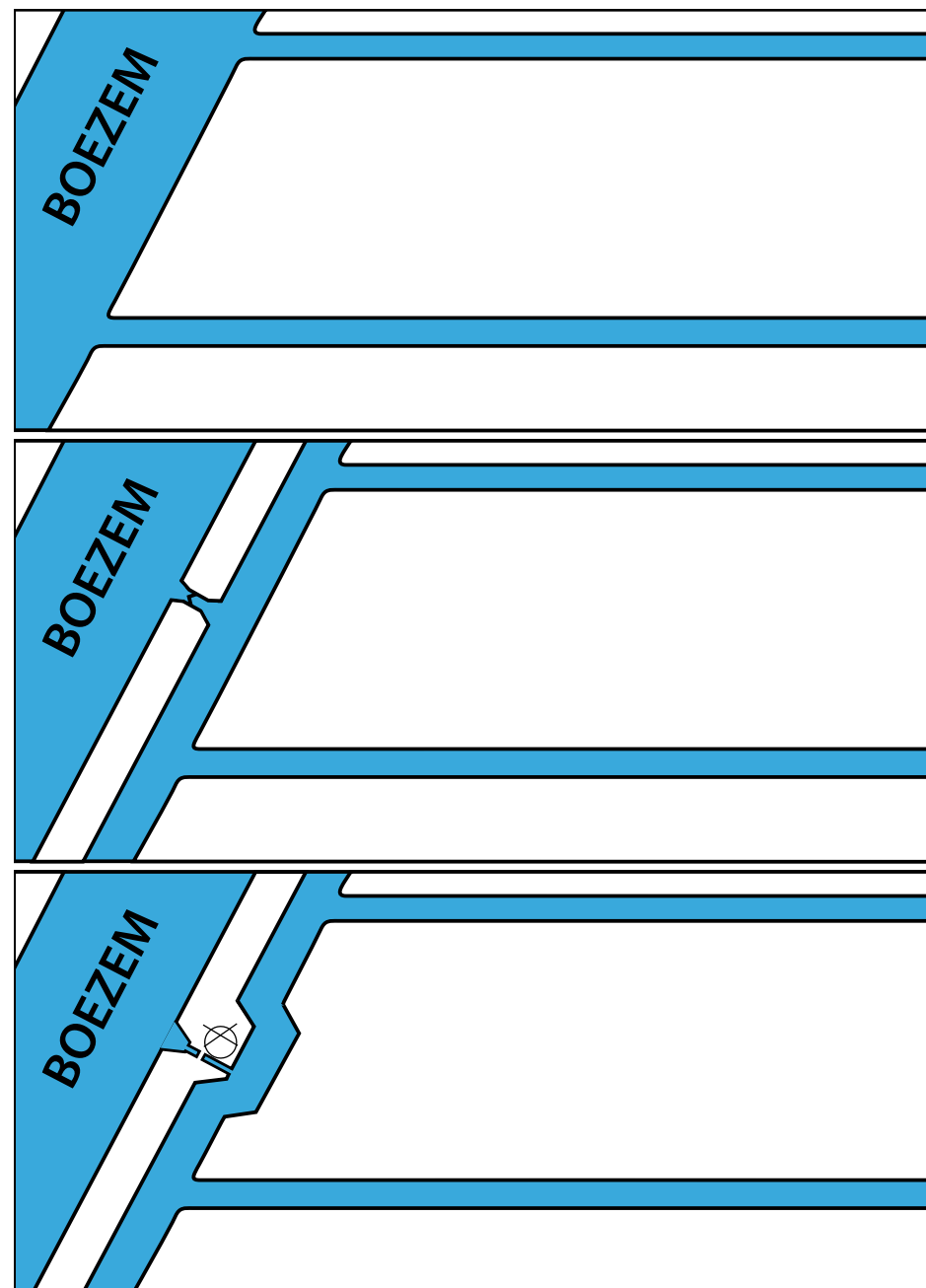
Boven: Een vroege illustratie van de werkzaamheden in het veen: turfsteken en ontginnen.
Links: De Amstelveenseweg is de achterkade van de ontginning van de Binnendijkse Buitenveldse polder, hier op een foto uit 1895 van Jacob Olie.

De ontginning van veengebied bracht een onplezierige verrassing met zich mee. Aanvankelijk mondden de weersloten direct op de boezem uit, maar de ontwatering van het ontgonnen land versnelde het proces van inklinken.

- Naar we mogen aannemen raakten de sloten hun overvloedige water niet meer kwijt aan de boezem omdat het waterpeil daarvan te lang boven dat van het ontgonnen land lag en het land daardoor onder water liep.
- Er werd toen een kade gelegd langs de boezem en daarbinnen een teensloot gegraven. In de kade kwam op enkele plaatsen een spuisluisje dat opengezet werd als het waterpeil in de boezem lager was.
- Toen ook dat niet meer hielp, omdat het waterpeil van de boezem nooit meer onder dat van de polder kwam, werd de spuisluis vervangen door een poldermolen. Die uitvinding werd rond 1400 geïntroduceerd.

plaatsgevonden. Voor Amstelland waren de betreffende heersers de bisschoppen van Utrecht. Die bemoeiden zich niet zelf met de ontginningen, maar besteedden die uit aan een zetbaas, de *locator*. Dat kon bijvoorbeeld een leenheer zijn of de plaatselijke schout. Dat laatste was het geval bij de ontginning van Amstelland, waarbij schout Egbert in 1131 als locator werd aangesteld. Zijn nazaten na 1172, vier generaties Gijsbrechten (van Amstel), werden ministeriaal van de bisschop van Utrecht en beheerders van Amstelland. In 1296 werden de bezittingen van Gijsbrecht IV door de graaf van Holland geconfisqueerd, als vergelding voor de moord op graaf Floris V en kwam Amstelland aan de graaf van Holland. Als u deze redenering als onrecht overkomt moet erbij gezegd worden dat de bisschop van Utrecht ooit delen van Amstelland als onderpand aan de graaf van Holland gaf voor verstrekte leningen. Het confisqueren blijft dan nog steeds niet helemaal legaal, maar het waren nu eenmaal andere tijden.

Ontginningen komen in vele varianten voor, maar die in Amstelland zijn eenvormig en gebaseerd op 'zes-voorlingen-percelen'. Een *voorling* mat 55 á 60 Stichtse roeden (3,756m) bij consequent 30 roeden breed. Zes voorlingen leverde een goed door één boer te bewerken stuk land van 16 *morgen* ofwel 13½ ha op. In de loop van de dertiende eeuw nam overigens zowel het aantal voorlingen per perceel als de maat van de voorling zelf toe. Zo'n perceel, vaak kamp of camp genoemd, was van een volgend perceel meestal gescheiden door een dwarssloot. Om de 30 roeden (±113m) werden zoveel

mogelijk haaks op het boezemwater de Amstel ontwateringsloten gegraven. Na twee percelen van 1250 á 1350 m lang moest een afwatering parallel aan de boezem de afvoer verbeteren. Dat is in Amstelland bijvoorbeeld de Boerenwetering. Als de ontginning niet 2½ km breed was werd volstaan met een achterkade, zoals de Veendijk, later Amstelveenseweg er een was. De vroegste ontginningen loosden hun water direct via de Amstel in het IJ. Toen aan de monding van de Amstel de nederzetting Amsterdam ontstond kreeg die opgelegd op geen enkele wijze de ontwatering van het achterland te hinderen. Dat gebod werd gecontinueerd toen Amsterdam een grote stad en een zelfstandig waterschap werd. De ontginning van Amstelland vergde een lange periode, die waarschijnlijk meer dan een eeuw duurde. De werkzaamheden startten in het zuiden en langzaam werd naar het IJ toe gewerkt. Toen het noordelijkste deel aan de beurt kwam was Amsterdam al bewoond. Dat is nog terug te zien in een afwijkend manier van uitwateren der weersloten in de Amstel en

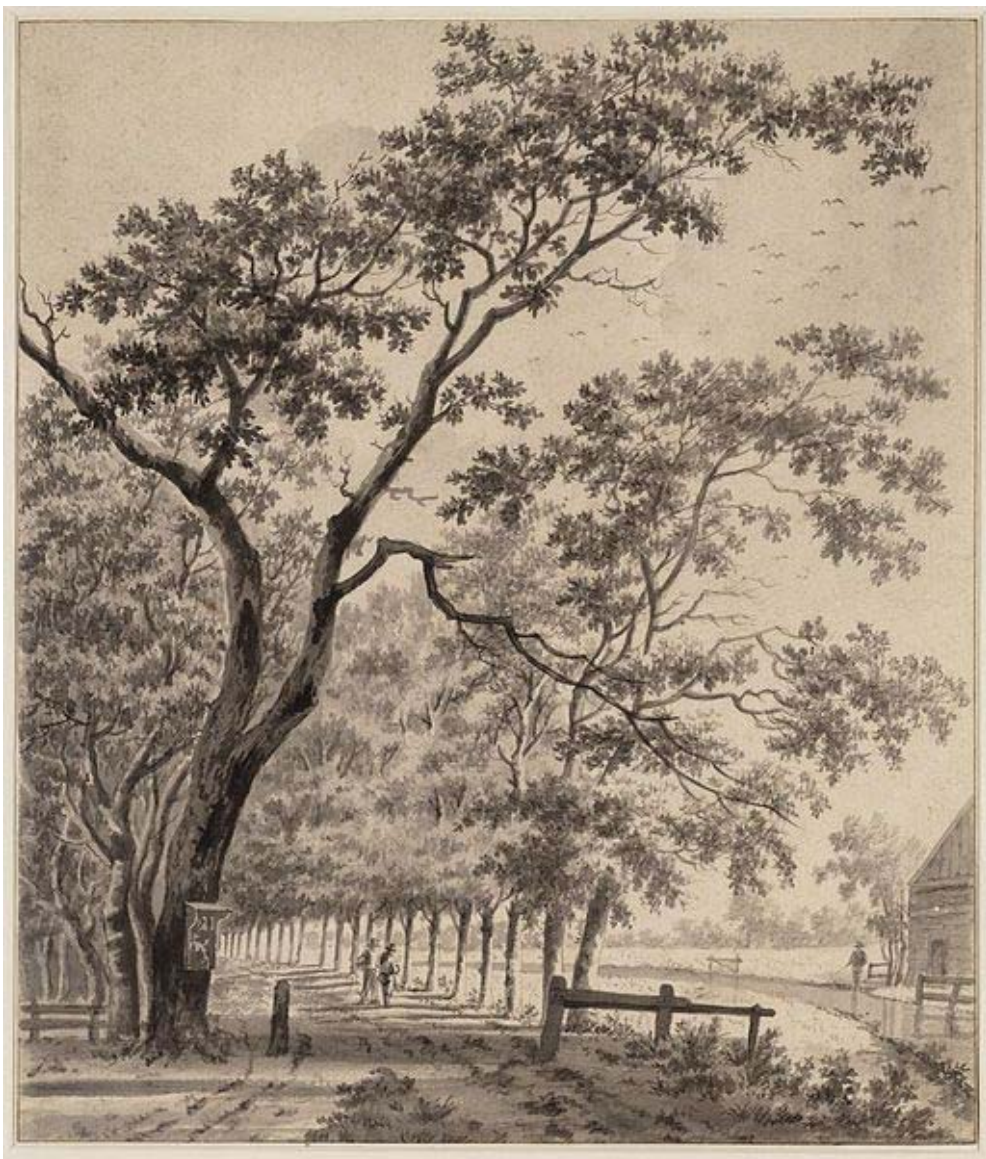

de loop van de paden vanaf de zijdewende naar de Amstelkade.

Het ontwateren van het veen zette een oxydatie in gang die het veen deed inklinken. De landerijen kwamen jaar na jaar lager te liggen, tot de omringende sloten hun water niet meer spontaan aan de Amstel kwijt konden en bij hoogwater juist van daaruit overstroonden. Dat maakte de aanleg van kaden rondom de akkers nodig en een slimme toepassing van spuisluisjes van de omringende sloten naar de boezem (zie schema pag. 5). Dat konden holle boomstammen met een terugslagklep zijn, die

Boven: Duikersluizen worden ook vandaag nog toegepast. De terugslagklep wordt automatisch dichtgedrukt door een hoge waterstand in de boezem.

Links: Als met onze moderne middelen het land al niet droogblijft, hoe zal het er in vroeger eeuwen uitgezien hebben?

Boven: De Kalfjeslaan is van oorsprong een zijdewende, een verhoogde kade die de ontginning in compartimenten met een eigen waterbeheersing verdeelt. Dit idyllische beeld is van 1790.

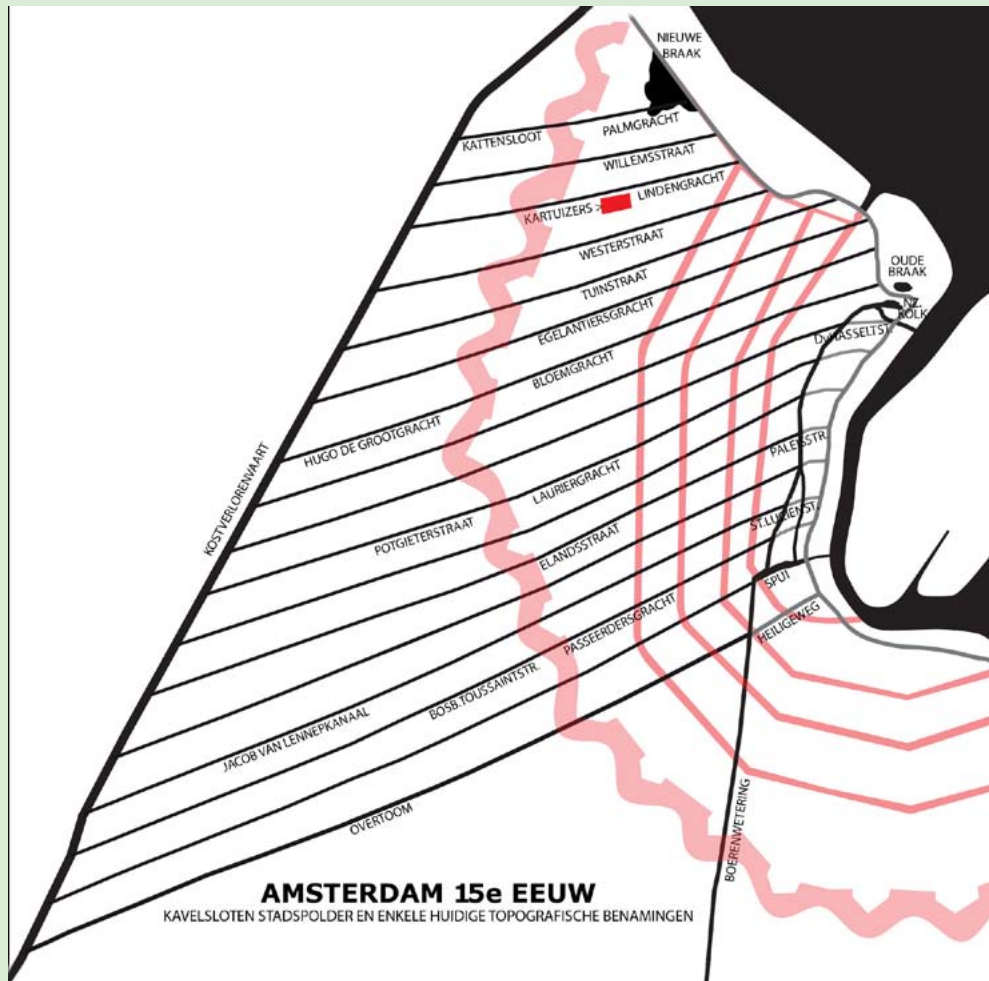
in de loop der tijd vervangen werden door serieuze duikersluizen, zoals op de afbeelding op pag. 6. Uiteindelijk werden de landerijen omgeven door een kade met windwatermolens, die de ontginning bemaalden als ware het een polder. Zover was de ontginning al toen de Amstelmond bewoond raakte. Door de lagere ligging van de landerijen bleef de grond ondanks bemaling vochtig en was niet langer geschikt voor landbouw. Min of meer gedwongen gingen de boeren over op veeteelt. Ondanks dat moest het land bemalen worden om bruikbaar grasland op te leveren. Het ene na het andere deel van Amstelland werd als polder ingericht. Rond Amsterdam ontstonden op die manier de Stads- en Godshuispolder, de Binnendijkse Buitenvelderse polder en de Over-Amstelpolder. Alleen de laatste slaat zijn water uit op het Nieuwe Diep, de Stads- en Godshuispolder op de Kostverlorenwetering en de rest op de Amstel. Als maatregel tegen calamiteiten, zoals dijkdoorbraken, werden de ontginningen in stukken verdeeld door zijdewenden, een iets hogere kade zonder doorlaten die een bemaalde ‘polder’ scheidde van de volgende, zodat een eigen ideaal polderpeil aangehouden kon worden. Die zijdewenden vonden we nog tijden terug in de vorm van vroege verkeerswegen door de ontginningen, zoals in de Binnendijkse Buitenvelderse polder de Bovenkerkerweg, de Kalfjeslaan, de Zuidelijke en Noordelijke Wandelweg en de Heiligeweg. Omdat de stad Amsterdam al snel een zelfstandig waterschap werd met een eigen waterpeil, werd ook rond de stad zo’n zijdewende toegepast. Met de vergrotingen van de stad zien we die waterkeringen mee opschuiven, van burgwal naar stadsvest (Herengracht) en uiteindelijk naar de Singelgracht.

Links:

<http://www.geologievannederland.nl/ondergrond/bodems/veenbodem-veenlandschap>

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Vervening>

http://www.coenkd.dds.nl/Links_Info/selnering.pdf

Van het noordelijke deel van de Amstellandse ontginning, ten noorden van de Overtoomsevaart, zijn veel sporen terug te vinden. Op de tekening boven staan diverse straat- en grachtnamen langs voormalige weersloten aangegeven. De ontginning is behoorlijk in beweging geweest. Het patroon van de weren laat zien dat de ontginning oorspronkelijk nagenoeg tot de zeewering plaatsvond. In 1286 kreeg waterschap Rijnland het beheer over de gehele Spaandammerdijk tussen Amstel en Spaarne. Daarbij kreeg het waterschap een ruime strook land langs de zeewering mee in beheer, ten koste van de Amstellandse

ontginning. Een nieuwe afsluiting van de ontginning kwam via een zijdedwende (zijgade) langs de weersloot die later tot Anjelijsgracht werd vergraven en vandaag Westerstraat is. Dit werd het roemruchte Zijdwijnsweer.

In 1413 werd de grenssloot tussen de ontginningen van Sloten (Rijnland) en Nieuwer-Amstel (Amstelland) vergraven tot Kostverlorenwetering. Die kreeg een spuisluis door de Spaarndammerdijk, wat het zelfbewuster wordende Amsterdam om militair-technische redenen in het verkeerde keelgat schoot. Na twintig jaar procederen voor het Hof van Holland kreeg de stad zijn zin en werd de spuisluis gedicht. De wetering werd verlegd door een van de weersloten richting zeewering, de huidige Kattensloot/Palmgracht. Uitwateren deed de wetering via de Kartuizersluis. De capaciteit daarvan was ondermaats en dat zou wel eens mede verantwoordelijk kunnen zijn met het moeras rond de Nieuwe Braak. Op een opmetingskaart van Lucas Sinck van rond 1600 staat een grens aangegeven tussen de dorpen Amsterveen (Nieuwer-Amstel) en Sloterdijk (Rijnland). Die komt niet overeen met het Zijdwijnsmeer maar zou langs de Lindengracht gelegen zijn.

Het octrooi dat Amsterdam in 1609 van de Staten van Holland kreeg, om te kunnen uitbreiden, maakte een eind aan al deze begrenzingsen. Door de 100 gaarden-grens kwam de helft van de noordelijke ontginning onder Amsterdamse jurisdictie te vallen. Die grens stak zelfs bij herberg De Drie Baarsjes en de Noorder Watermolen de Kostverlorenwetering over en besloeg mede een deel van Sloten. Ingevolge de rechten en plichten die deze jurisdictie met zich meebracht werd in de ontginning het Pesthuis gebouwd en vier industriegebieden uitgelegd: een strook langs de Overtoomsevaart met korenmolens, rond een uitgegraven Kwakerspoel met zaagmolens, diverse takken van textielbewerking langs de Bleekersloten en een groot oppervlak tussen Buitensingel en Kostverlorenwetering benoorden de Kuipersloot tot de Spaarndammerdijk met eveneens zaagmolens.

In 1636 werd de helft van deze ontginning, tussen Overtoomsevaart en Lange Bleekersloot, tot polder gebombardeerd. Eén watermolen, tegenover de Zuider Watermolen in de Sloterpolder, bemaalde het gebied. Het begrip polder was nauwelijks van toepassing op het gebied. Er was wel zoiets als een kade langs de Kostverlorenwetering opgeworpen maar niet van een formaat en kwaliteit dat er een doorgaande weg overheen kon worden aangelegd. De weersloten werden met zeer eenvoudige keringen afgesloten.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

